

М. Г. Жилин

О соотношении функционального назначения и морфологии мезолитических каменных орудий лесной зоны Восточной Европы

Резюме

В статье приводятся результаты трассолого-экспериментального и традиционно-типологического (морфологического) анализов каменного инвентаря шести памятников бутовской культуры, отражающих различные хронологические этапы и хозяйственные типы стоянок. Общее количество выделенных орудий составляет 1706 экз. На основе трассологического анализа выделены функциональные группы орудий, а на основе типологического — основные морфологические типы изделий. Составлена таблица, показывающая соотношение этих групп и типов, для наиболее многочисленных групп приведены структурные диаграммы. Большинство функциональных групп представлено морфологически различными типами изделий, но наряду с этим есть группы, представленные или одним, или одним преобладающим типом орудий (вкладыши охотничьего оружия, разделочные ножи, их вкладыши, проколки, топоры и др.). Выделены типы изделий, использовавшиеся главным образом в одной функции (скрепки, резцы, скобели, сверла, топоры, долота, проколки, острия с затупленным краем и иволистные наконечники стрел). Остальные типы следует считать полифункциональными. Составлены функционально-типологические гистограммы для двух стоянок: Соболево V и Красново. Сопоставление их показало значительное как функциональное, так и морфологическое в пределах функциональных групп различие между этими памятниками. Если в инвентаре Соболева V представлены почти все морфологические группы и разнообразные типы орудий, то Красново I дает серийно лишь орудия охоты и разделки добычи, что при учете данных о площади поселений, насыщенности культурного слоя, наличии жилищ и топографии позволяет выделить Соболево V как тип поселения с неспециализированным хозяйством, а Красново I — как кратковременный охотничий лагерь.

¹ Коробкова Г. Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. — МИА, 1969, № 158, с. 1—168; Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР: Автореф. дис. ... докт. истор. наук. — Архив ИА АН СССР, 1982, Р—2, № 2298; Коробкова Г. Ф., Смолянинова С. П., Кизь Г. В. Позднепалеолитическая стоянка Серединный Горб. — В кн.: Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1982, с. 5—18; Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — Киев, 1982, с. 3—81.

² Семенов С. А. Первобытная техника. — МИА, 1957, № 54, с. 237; Коробкова Г. Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии, с. 1—168; Филиппов А. К. Связь формы и функции изделий человека в палеолите: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1977, с. 2—25.

³ Филиппов А. К. Указ. соч., с. 3—5.

⁴ Станко В. Н. Указ. соч., с. 47.

⁵ Кольцов Л. В. Культурные различия в раннем мезолите Волго-Окского междуречья. — В кн.: Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. М., 1976, с. 21—26.

⁶ Семенов С. А. Указ. соч., с. 237; Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке. — М.; Л., 1968. — 359 с.

⁷ Филиппов А. К. Технология изготовления костяных наконечников в верхнем палеолите. — СА, 1978, № 2, с. 23—24.

⁸ Кольцов Л. В. О работах Верхневолжской экспедиции в Калининской области. — АО, 1972. М., 1973, с. 66; Бодунов Е. В., Воробьев В. М., Жилин М. Г. Мезолитическая стоянка Красново. — В кн.: Из прошлого Калининской области. Калинин, 1984, вып. 3, с. 3—10.

В. І. СИТЛИВИЙ

Ашельська епоха в Центральній Європі

За останнє десятиріччя на території Закарпаття відкриті й досліджуються найдавніші в СРСР пам'ятки палеолітичної людини. Особливу увагу привертають комплекси ашельського часу, виявлені біля селища Королеве, яке завдяки чіткості стратиграфії, численності знахідок, кількості різночасових палеолітичних горизонтів стало однією з опорних пам'яток при вивченні далекого минулого.

Найдавніші палеолітичні знахідки в Центральній Європі відомі ще з минулого століття. У другій половині XIX ст. на території сучас-

них НДР, ФРН, Угорщини, Чехословаччини знайдено перші ручні рубила. Дослідження велися переважно аматорами або ж представниками природничих наук. У ХХ ст. польові роботи здійснюються паралельно з аналізом матеріалу, виробленням культурно-хронологічних схем і періодизацій. Вивчення давнього минулого регіону пов'язане з іменами Обермайера, Брейля, Шмідта, Андре та ін. Найпліднішими виявилися роки після другої світової війни. У цей час відкрито й досліджено більшість науково повноцінних комплексів,ведено наявність ашелю на територіях, що раніше вважалися незаселеними¹. Накопичено величезну кількість фактичного матеріалу: на сьогодні в Центральній Європі відомо понад 100 пунктів із знахідками виробів ашельського часу.

Домустьєрські пам'ятки, виявлені на території Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Греції, Югославії, НДР, ФРН та СРСР (Закарпаття), охоплюють період від гюнцу до ріссу включно. Найдавніші з них розміщені переважно в Чехословаччині. Середньоашельські комплекси відносно малочисельні, що, напевно, зумовлено недостатністю пошуків. Пізньоашельські місцезнаходження найкраще представлені в НДР та ФРН. В Закарпатті виявлено комплекси усіх етапів ашелю*.

Ашельські пам'ятки можна поділити на чотири групи: стратифіковані (багат шарові й одношарові) з численними знахідками; нечисленні й поодинокі вироби, виявлені *in situ*; численний підйомний матеріал; поодинокі знахідки на поверхні. Науково повноцінними вважаються пам'ятки I групи (деякою мірою можна використовувати комплекси II та III груп). Необхідно критично підходити до колекцій, зібраних у нечітких стратиграфічних умовах. Якщо відкинути вироби поганої збереженості та вироби, що не піддаються чіткому визначенню, кількість достовірних і науково повноцінних пам'яток зменшиться до кількох десятків. Такі комплекси мають найбільш ґрунтовне датування, виразні колекції *кам'яних виробів, що дає можливість поставити питання про локальний поділ ашелю регіону та накреслити шляхи вирішення ряду історико-теоретичних проблем.*

При локальному підрозділі ашельських пам'яток хрестоматійним був їх поділ на ашельські (з рубилами) і клектонські. Кроком уперед стало розчленування ашелю на три різновиди: південний (рубила, колуні, чоппери), північний (рубила)² і клектон (знаряддя праці на відщепі, чоппери-нуклеуси). Деякі дослідники (Валох, Вертеш, Гладилін та ін.) виділяють в окрему групу пам'яток так звані мікроіндустрії. Останнім часом поширюється двочленний поділ домустьєрських пам'яток — на комплекси з рубилами та чопперами. Відмінності в матеріальній культурі, на думку інших дослідників, з'являються лише в середньому палеоліті або мустьє³. Наведені схеми, напевно, не відбивають різноманіття поширених в ашельський період індустрій і є надто загальними.

Існуючі два підходи до локального підрозділу ашелю Європи (надто загальна спрощена думка про ашель континенту і поділ пам'яток за несуттєвими ознаками (наприклад, за сировиною) для вияву місцевих особливостей індустрій — «гейдельбергів», «богемів», «пржезлетієв») ведуть до того, що домустьєрські пам'ятки Центральної Європи, за винятком пізньоашельських комплексів ФРН та НДР, цілком можуть бути віднесені до клектону. Фіксація у цьому випадку виключно великомасштабних спільностей, неоднакові принципи локального підрозділу ашелю та мустьє, необґрунтоване виділення деяких місцевих, «неповторних», культур та індустрій домустьєрського часу пов'язані з тим, що досі немає єдиної методики локального підрозділу домустьєрських пам'яток.

* У 1984 р. Постійнодіючою палеолітичною експедицією, очолюваною В. М. Гладиліном, у Королевому в гюнцському алювії виявлено кам'яні вироби (VIII горизонт).

Для поділу ашелю Центральної Європи доцільно скористатися схемою В. М. Гладиліна: варіант — фація — тип⁴. Зазначимо, що запропоновану схему вироблено переважно на мустьєрських матеріалах, хоча її можна застосовувати й до більш ранніх, ашельських комплексів⁵. Проте підрозділу ашельських індустрій притаманні деякі особливості. Так, до варіанту мустьє двобічне, за цією схемою, слід відносити всі двобічні знаряддя, кількість яких не повинна переважати 5%. Якщо перенести такий принцип на ашельські колекції, то нерідко виникає парадоксальна ситуація, коли пам'ятки з чопперами без рубил, що мають високі показники двобічної обробки (Королеве, VI і V шар та ін.), слід відносити до двобічних індустрій. Високий рівень двобічних форм отримуємо за рахунок значної кількості двобічних скребел, ножів, наконечників, тобто невластивих для ашелю інструментів. Пропонуємо інший варіант підрозділу ашельських індустрій: за критерій віднесення ашельських пам'яток до розряду одно- або двобічних брати питому вагу двобічних ашельських типів знарядь праці (інструментів для рубання), а не всіх двобічних виробів. Рівень двобічності встановлюється за допомогою індексу ашельських двобічних виробів (всі двобічні рубила та колуни помножуємо на 100% і ділимо на кількість всіх визначених знарядь).

При локальному підрозділі палеоліту, зокрема ашелю, слід урахувати важливу особливість первісного виробництва — нерівномірність його розвитку. Нерівномірність розвитку матеріальної культури, простежена для різних періодів на досить широкій території, залежала в цілому від різних умов життя первісних колективів. Принцип нерівномірності розвитку суспільства і обумовленість її зовнішнім середовищем (особливо на початкових стадіях розвитку суспільства) був сформульований ще К. Марксом і Ф. Енгельсом. Щоб простежити таку закономірність, необхідно розмежовувати епохи не за природно-хронологічними реперами, що не залежать від людської діяльності й не відображають рівень розвитку суспільства, а на підставі археологічного матеріалу і в першу чергу за набором виробничого інвентаря⁶. Цього можна досягти шляхом виділення техніко-типологічних елементів певної епохи (олдувайської, ашельської, мустьєрської, пізньопалеолітичної).

На сьогодні в ашелі Центральної Європи простежується кілька груп пам'яток.

1. Комплекси за техніко-типологічними характеристиками близькі до олдувайських або пізньоолдувайських, які є пережитком олдувайських традицій в ашельську пору: Бечов I, III, можливо II шар⁷, Пржибіце, Мушов, Івань у Чехословаччині⁸, Шандалья в Югославії⁹, очевидно, деякі комплекси в Румунії¹⁰, Штутгарт в ФРН¹¹ (мікроолдувай). Ашельські типи знарядь серед цих колекцій не відзначені, в інвентарі виділяються чоппери, прості невиразні скребла (ретуш на останніх нерегулярна, більшість з них — предмети із слідами використання). Олдувайські комплекси поширювалися наприкінці гюнцу та в гюнц-мінделі, за винятком комплексу в Штутгарті (міндель-рісс!). Гюнцом датується також VIII комплекс Королевого і, можливо, VII комплекс Рокосова (теж на Закарпатті). Однак поки що їх не можна з достатньою певністю інтерпретувати як олдувайські — в колекції, що налічує близько 400 екз., є лише один чоппер та проторубило.

2. **Варіант ашель однобічний.** Для пам'яток характерне знаряддя великих та середніх розмірів (понад 5 см), поодинокі двобічні ашельські знаряддя (рубила й колуни); зубчасто-виїмчасті форми нечисленні. Типологічний список представлений чопперами, колунами (січками), сікачами, переважно простими скреблами й ножами, невеликою кількістю проторубил, поодинокими рубилами. Поєднання багатьох видів знарядь, притаманних цьому локальному варіанту, дозволяє виділити фації — спільності більш вузького порядку, ніж варіант індустрії.

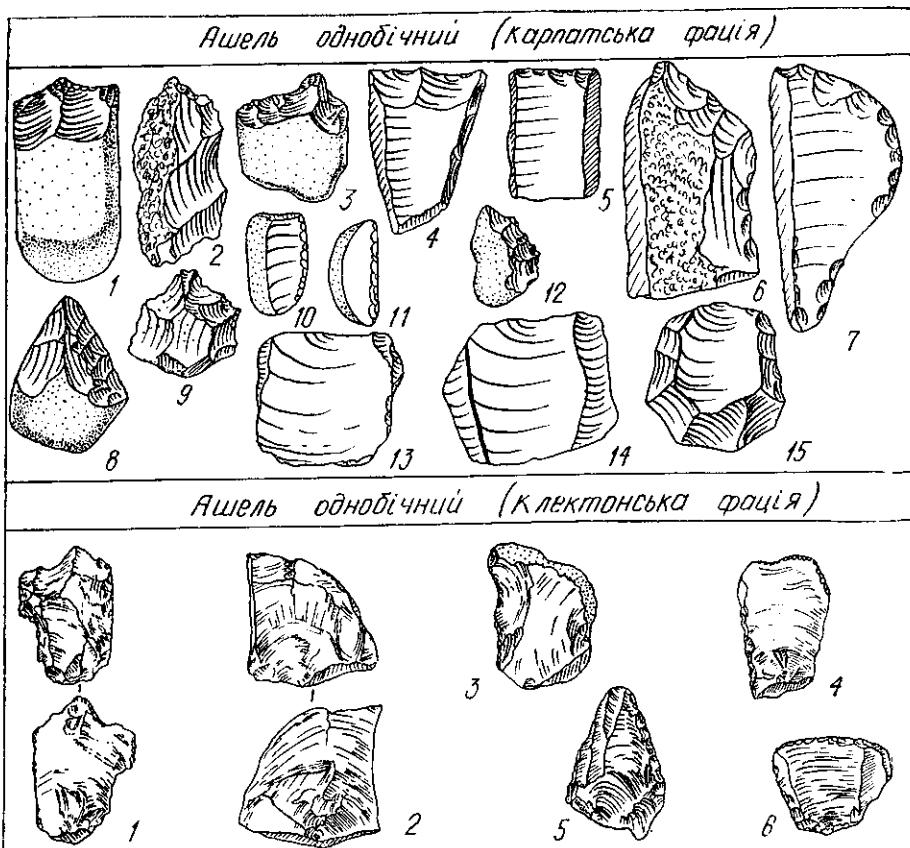

Рис. 1. Схематичне зображення основних типів кам'яних виробів.

Карпатська фація виділена на ашельських матеріалах Закарпаття¹². У виробничому інвентарі відзначено підвищений вміст чопперів (рис. 1, 1—3), сікачів (рис. 1, 6—7), колунів (січок) (рис. 1, 4—5), а також наявність виразних скребел і ножів (простих чи на дольках) (рис. 1, 10—11). Багато з них виготовлено в леваллузській техніці. Пам'ятки цієї фації охоплюють територію Закарпаття й Чехословаччини і датуються від гюнц-мінделя до ріссу та продовжують існувати і в мустьє.

Тип Пржезлетіце представлений матеріалами з місцезнаходження Пржезлетіце, що неподалік від Праги. Знахідки походили з червоно-коричневого ґрунту типу Braunlehm. Серед них фауністичні рештки та кам'яні вироби. Аналіз стратиграфії, фауни, результати палеомагнітного дослідження дозволили датувати пам'ятку гюнц-мінделем¹³. Не суперечить такому датуванню й археологічний матеріал. Кам'яні вироби налічують понад 300 екз. Первинне розщеплення примітивне, без елементів леваллузської та пластинчастої техніки. Серед знарядь переважають чоппери (поздовжні та термінальні), зустрічаються проторубила й колуноподібні вироби. Велику серію складають прості скребла та ножі. До цього типу індустрії, мабуть, можна віднести Бачов I, I шар, Сухдол, Странську Скалу¹⁴. Комплекс даних природничих наук і склад кам'яного інвентаря дозволяють віднести їх також до гюнц-мінделю.

Тип Королеве, VII шар. Еталонний комплекс — вироби VII шару Королевого*. Знахідки простежувались у товщі гюнц-міндельського

* Детальна характеристика Королевого дана В. М. Гладилінім; ним же виділені два ашельських типи індустрії цієї пам'ятки: тип Королеве, VI шар, тип Королеве, V шар¹⁶.

алювія. Зібрано численну колекцію виробів з андезиту — понад 1,5 тис. екз. Техніка розщеплення характеризується примітивними засобами, зародженням протолеваллуа (рис. 1, 13) і леваллуа, низькими показниками пластинчатості. 60% виробів — уламки й плоскі фрагменти без традиційних ознак штучного розщеплення каменю. Знаряддя праці нечисленні: чоппери, проторубила (рис. 1, 9), поодинокі атипові рубила. До цього ж типу індустрії можна віднести VI комплекс Рокосова й Малого Раковця (пам'ятки знаходяться в 5—7 км від Королевого на протилежному березі р. Тиса). Вироби тут виявлені в перевідкладеному стані. Проте неоднакова збереженість поверхні виробів з обсидіану й андезиту дала підстави розчленити всю колекцію на ряд культурно-хронологічних комплексів, а потім зіставити їх з комплексами Королевого¹⁵. VI комплекс нараховує 50 предметів і за морфологічними даними корелюється з VII культурним шаром Королевого.

Тип Королеве, VI шар. Виділений за матеріалами VI культурного шару Королевого, що походять з верхів V викопного ґрунту (міндель-рісс). Вироби з каменю (андезит, рідше — кварцит, кремій, обсидіан) становлять понад 10 тис. предметів. Первинне розщеплення характеризується збільшенням ролі протопризматичної й леваллуазької техніки, появою «дольок». Разом з тим зберігається високий процент уламків і плоских фрагментів андезиту (до 60%). Серед знарядь домінують чоппери (до 40%), виразні скребла та ножі на «дольках», проторубила. З'являються колуноподібні вироби (січки) та сікачі. До цього типу за ступенем збереженості поверхні виробів з вулканічних порід і за техніко-типологічними даними приєднуються знахідки V комплексу Рокосова та Малого Раковця (понад 200 екз.). Сюди ж можна віднести Летки та Седлец, що поблизу Праги, де стратифіковані вироби походили з міндель-ріських та ранньоріських відкладів¹⁷. Датування ґрунтується на даних фауни, флори, геоморфології, стратиграфії, мікрорморфології. Колекція кам'яних виробів нечисленна, але досить виразна й тотожна описаним комплексам. Близькі за складом вироби з Горок (міндель-рісс, рісс) і частина зборів на поверхні біля м. Мельника (Млазіце), що в Чехословаччині¹⁸.

Тип Королеве, V-в, V-б, V-а, V шари. Комплекси відносяться до різних теплих фаз ріського зледеніння. Зібрано понад 30 тис. виробів. Технічні показники відображають значний прогрес у первинному розщепленні: збільшується число виробів із застосуванням леваллуазької (рис. 1, 14—15) та протопризматичної техніки, зростає доля пластин і підправки ударних площадок. Кількість уламків та плоских фрагментів знижується до 10%. Серед рубаючих знарядь домінують сікачі та січки, зменшується кількість чопперів. Знайдені проторубила (рис. 1, 8), поодинокі рубила. Виразні знаряддя на відщеплах: скребла, ножі (прості й розвинуті), листоподібні наконечники. До цього типу індустрії належать вироби з IV комплексу Рокосова та Малого Раковця (колекція нараховує понад 500 знахідок). Технічні показники останніх майже повністю співпадають з показниками ріських культурно-хронологічних комплексів Королевого. Рубаючих знарядь мало, але вони аналогічні виробам з Королевого. Певно, до цього типу індустрії відносяться матеріали з місцезнаходжень Бечов I (ріські горизонти) та Бечов IV (?), що в Чехословаччині¹⁹. Індустрія відзначається досить виразною леваллуазькою технікою. Знаряддя представлені рубаючими виробами (чопперами, проторубилами, атиповими рубилами, колунами, сікачами) та простими й розвернутими скреблами і ножами.

Клектонська фація. Виробничий інвентар пам'яток фації становлять переважно примітивні нуклеуси, грубі сколи (рис. 1, 1—2), знаряддя на відщеплах: скребла, ножі (рис. 1, 4—6), рідше — скобелі (рис. 1, 3). Трапляються чоппери або чоппери-нуклеуси, проторубила, але вони, як правило, атипові й нечисленні. Зона поширення клектонських комплексів — Англія, північ Франції, Бельгія. Аналогічні пам'ят-

ки трапились на півночі й у центральній частині НДР та ФРН. Пам'ятки фації існували в міндель-ріссі та ріссі.

Тип Валлендорф. Еталонна пам'ятка — Валлендорф біля Мерзебурга (неподалік від Лейпціга). Геоморфологічні та стратиграфічні спостереження дозволяють датувати її міндель-ріссом або початком ріссу²⁰. Серед знахідок, що налічують понад 100 екз., — масивні сколи та знаряддя на них — відщепи з нерегулярною ретушшю (рис. 1, 4), дещо менше старанно оброблених скребел і ножів — простих, рідше косокутних (рис. 1, 6). Рубаючих знарядь не знайдено. До цього типу індустрії належать знахідки з Вангена²¹, Мемлебена²², поодинокі вироби, виявлені біля Лейпціга (Веттін, Вайсенфельд), можливо, окремі пам'ятки на півночі ФРН²³.

Відомо ще ряд ашельських пам'яток без рубил: Мауер в ФРН, Петралона, Ніо Скала в Греції та ін., але детальніша їх інтерпретація поки що неможлива.

3. Варіант мікроашель однобічний. Для варіанту характерне переважання знарядь розміром до 5 см, двобічні вироби трапляються рідко. Зубчасто-виімчастим формам належить другорядна роль.

Фація Буда. Свою назву фація отримала від пункту Буда, що на околиці Будапешта. На специфіку комплексів вказував Л. Вертеш, виділивши при цьому Буда-індустрію²⁴. Серед виробничого інвентаря пам'яток цієї фації домінують галькові та «долькові» мікрознаряддя: чоппери (рис. 2, 1—3) й чоппероподібні вироби (рис. 2, 6, 7, 11) (скребла?), стандартизовані знаряддя на «дольках» (переважно скребла і ножі).

Тип Вертешселеш — яскравий приклад пам'ятки фації Буда. Місцезнаходження розташоване поблизу Будапешта на території травертинового кар'єру. Численний фауністичний матеріал, кам'яні вироби, залишки вогнищ та кістяні рештки самої людини були зафіксовані *in situ* і походили з шару лесу та намулу. Аналіз мега-, мікро-, малакофауни свідчить про міндельський вік стоянки²⁵. Колекція кам'яних виробів налічує кілька тисяч екземплярів. Нуклеуси нечисленні. Первинне розщеплення можна характеризувати як мікродолькове, нелеваллуазьке, непластинчасте, нефасетоване. Серед знарядь переважають чоппери й чоппероподібні мікровироби (до 40%), проторубила (рис. 2, 4) та мікрорубила (рис. 2, 5) (гостроконечники? конвергентні скребла?) поодинокі. Стандартизовані скребла і ножі (рис. 2, 9, 12) становлять майже 20%. Серед них виділяються «долькові» (рис. 2, 8). Трапляються мустьєрські, тейякські гостроконечники, пізньопалеолітичні типи знарядь (понад 5%), що дають підставу говорити про розвинутість індустрії. До цього типу індустрії належить невелика колекція з Буди.

4. Варіант мікроашель зубчастий. Відзначається величезною кількістю мікрознарядь (до 5 см) та зубчасто-виімчастих виробів, малою кількістю двобічних форм.

Фація Більцінгслебен. Виділено на основі виразних матеріалів з місцезнаходження Більцінгслебен (НДР). Характерною її ознакою є наявність чопперів (рис. 2, 1—2) і мікрознарядь: чоппероподібних виробів (рис. 2, 9), різноманітних зубчасто-виімчастих (рис. 2, 3—6, 13), дзьобоподібних знарядь (рис. 2, 14), пізньопалеолітичних форм, а також стандартизованих скребел та ножів.

Тип Більцінгслебен. Еталонна пам'ятка — Більцінгслебен у Тюрінгії, недалеко від Ерфурта. Знахідки виявлені в травертиновому кар'єрі й залягали під шаром вапнякового туфу. Зібрано багатий матеріал: палеонтологічні, антропологічні рештки, залишки вогнищ, кам'яні та кістяні вироби. Комплекс природничих даних дозволив датувати пам'ятку міндель-рісським часом²⁶. За попередніми даними колекція кам'яних виробів нараховує понад 60 тис. предметів. Нуклеуси нечисленні й маловиразні. Техніка первинного розщеплення відзначається примітивними прийомами. Використовувався й дольковий спосіб роз-

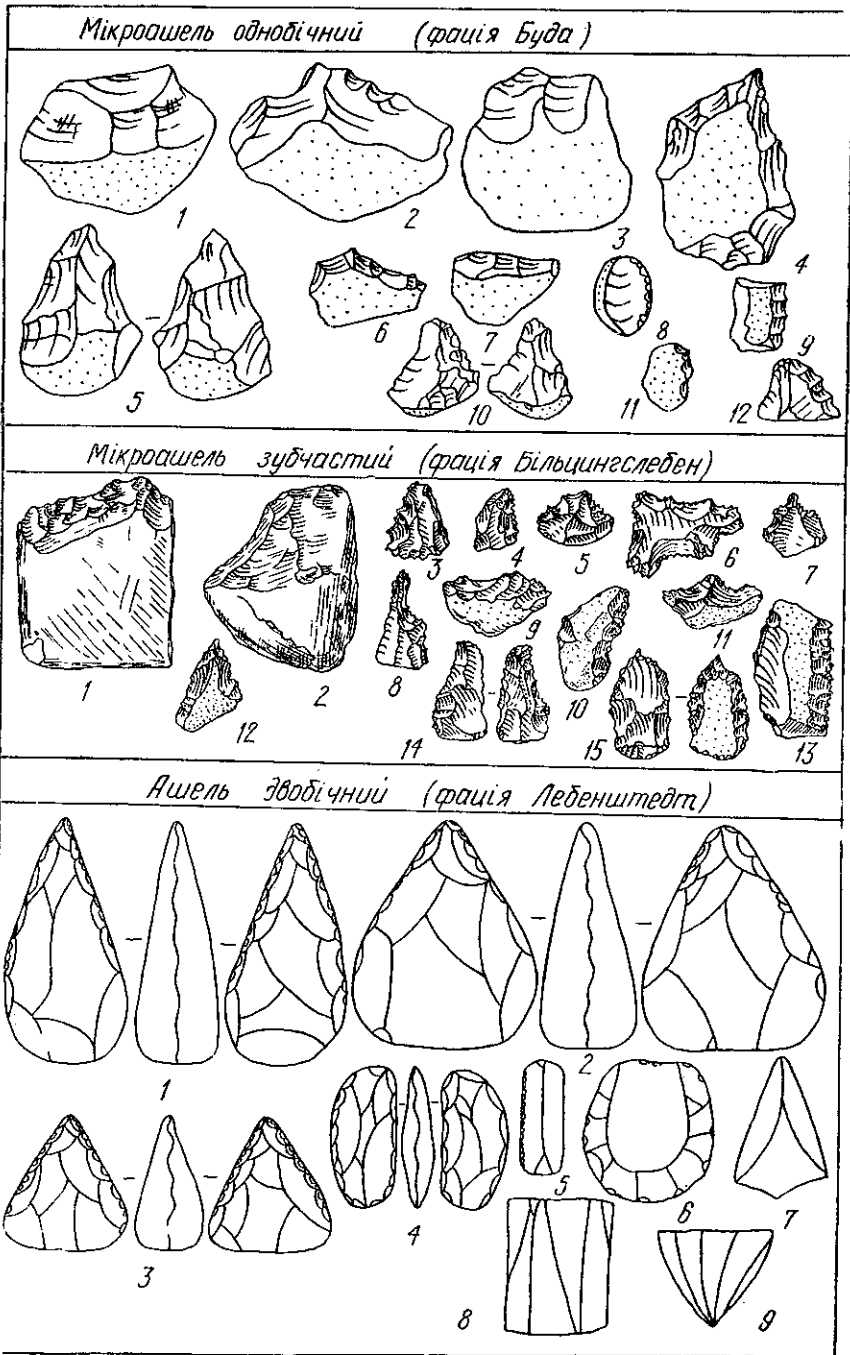

Рис. 2. Схематичне зображення основних типів кам'яних виробів.

колювання. Більшість знарядь виготовлена на дрібних уламках та гальках (хоча була сировина більших розмірів).

Меншу кількість знарядь складають вироби на відщепях. Дивує досконалість повторної обробки — застосування різноманітних видів ретуші, характерних для більш пізніх періодів. Грубо оббивались лише вироби великих розмірів. В інвентарі переважають зубчасті та виїмчасті інструменти з одним або кількома робочими краями. Численні бурави, проколкоподібні вироби (рис. 2, 7), скребок- та дзьобоподібні інструменти. Трапляються атипові вістря й тейякські гостроконечники

(рис. 2, 12). Менш помітна роль скребел та ножів (багато з них на дольках), нечисленних, але виразних чопперів великих розмірів. Аналогії пам'ятці простежуються в нижньому шарі Араго²⁷. Матеріали, близькі цій індустрії, виявлені М. К. Анісюткіним на Дністрі, поблизу м. Дубосари. Є спільні риси між Більцінгслебеном та невеликою колекцією більш пізнього часу — нижнього шару Вихватинців²⁸.

Зубчаста індустрія відома в Бьокінгені (ФРН), але в даний час детальніша інтерпретація її пов'язана з деякими труднощами.

Ашельські мікроіндустрії Центральної Європи виразні, специфічні й продовжували існувати в мустьєрську добу.

5. Варіант ашель двобічний. Для варіанту властиві знаряддя середніх та великих розмірів (понад 5 см), представлені рубилами, рідше — колунами. Трапляються інші двобічні форми. Зубчасто-виємчастим знаряддям відводиться другорядна роль.

Фація Лебенштедт. Специфічна група Лебенштедт виділена Г. Босинським як сукупність комплексів рісського часу²⁹. Для фації характерна леваллуазька техніка розколювання, високий рівень пластинчастості й фасетування. Своєрідності фації надає поєднання подовжніх рубил з масивною основою (від трикутних до мигдалеподібних) (рис. 2, 1—3), рубилоподібних виробів (ножі з площадкою для упору), двобічних листоподібних вістер, скребел (рис. 2, 4), іноді колунів із звичайними скреблами й ножами (на леваллуазьких відщеплах та пластинах, рис. 2, 5). Ареал її поширення — північні та центральні райони НДР та ФРН. Здається, що пам'ятки хронологічно неоднорідні й охоплюють період від кінця міндель-рісу до вюрму.

Тип Ройтерсеру. Пам'ятка розташована поблизу Цігенхайна (Гессен, ФРН). Знахідки зафіксовані на невеликій глибині в глинисто-піщаному шарі. Датуються вони ріссом, хоча переконливих доказів немає³⁰. Нуклеуси численні (до 2 тис. екз.): леваллуазькі черепахоподібні (рис. 2, 6) та для вістер, трапляються радіальні, протопризматичні. Індустрію можна характеризувати як леваллуазьку, пластинчасту, фасетовану. Серед знарядь (625 екз.) виразні рубила різних форм (багато масивних, трапляються овальні рубила з косою п'яткою — прототип ножів клаузеніше), колуні трьох типів, листоподібні накопечники та скребла. Леваллуазька техніка визначила характер одnobічних знарядь (156 екз.) — переважають прості бокові скребла, оброблені краєвою ретушшю. Частина так званих брускоподібних нуклеусів, можливо, була рубаючими знаряддями типу сікачів. Значна кількість грубооброблених і незакінчених виробів дозволила віднести Ройтерсеру до категорії майстерень³¹. Велика кількість готових знарядь наводить на думку, що пам'ятка водночас була стоянкою і майстернею. До цього типу індустрії належать місцезнаходження Дьорен в ФРН та ін.

Тип Зальцгітер-Лебенштедт. Пам'ятка розташована на півночі ФРН. Знахідки залягали на глибині 6 м в шарі глини і тривалий час знаходились у заболоченому середовищі, завдяки чому збереглися численні органічні залишки (фауністичні, флористичні, антропологічні, кістяні знаряддя праці)³². Пам'ятка датується за комплексом даних природничих наук, проте ясності в цьому питанні поки що немає. Є дві дати: ранній вюрм (отримана серія дат за C_{14} — 50 тис. років³³) і рісс (цього періоду дотримується Босинський, спираючись на техніко-типологічну схожість з достовірними рісськими пам'ятками³⁴). Кам'яні вироби нечисленні, але виразні. Техніка первинного розколювання має леваллуазький і пластинчастий характер. Знаряддя становлять більше половини всіх знахідок, що, напевне, свідчить про цілеспрямоване відсортування. Знайдено дев'ять рубил, властивих фації Лебенштедт. Привертає увагу те, що деякі з них типологічно ближчі до грубих ножів середнього палеоліту. Виразні листоподібні скребла і ножі, прості скребла, леваллуазькі вістря (рис. 2, 7), знаряддя на пластинах — ножі (рис. 2, 5).

До цього типу можна віднести Ретен³⁵, Гундисбург, Барлебен³⁶ та деякі інші.

Усі названі пам'ятки віднесені Босинським до пізнього ашелю, що входить до ранньої фази середнього палеоліту³⁷. Розходження між пам'ятками обумовлені різним виробничим профілем, нерівноцінністю колекцій і простежується лише в неоднакових процентних співвідношеннях одних і тих же типів виробів³⁸. Звідси випливає висновок про однорідність ашелю НДР та ФРН. Проте впевненості щодо єдності самої фації Лебенштедт немає. Виділені типи індустрій свідчать про різний рівень досконалості комплексів у рамках однієї фації, що, очевидно, відображає хронологічні розбіжності. Так, в Ройтерсру, Дьорені та на інших пам'ятках багато рубил, особливо класичних та масивних. В Зальцгітер-Лебенштедт, Ретені, Гундисбурзі, навпаки, рубила нечисленні, розвинуті, багато з них можна віднести до двобічних ножів.

Належність Марклеберга до фації Лебенштедт і взагалі до двобічних ашельських індустрій викликає сумнів. Пам'ятка розташована поблизу Лейпцига. Виділено кілька комплексів³⁹, які досить впевнено датуються раннім ріссом. Але індустрії не властиві специфічні листо-подібні форми, двобічні знаряддя поодинокі (знайдено лише 12 рубилоподібних виробів — 0,8%, з яких 4—5 екз. можна віднести до рубил). Отже, в колекції практично немає ашельських виробів. Домінують типове мустьєрські знаряддя (скребла, ножі, гостроконечники на леваллуазьких відщеплах та пластинах; привертає увагу велика кількість пластин — 58%). Якщо рання дата Марклеберга підтвердиться, тоді можна буде вважати пам'ятку перехідною від ашелю до мустьє чи ранньомустьєрською. Не виключено, що на єдиній ашельській генетичній основі (Лебенштедт) виникли і центральноєвропейський мікок⁴⁰, і мустьє звичайне з виразними леваллуазькими рисами. Ранньомустьєрськими леваллуазькими слід вважати такі комплекси, як V шар Рейндальена, Герна та деякі інші. Залежно від кількості рубил і колунів пам'ятки будуть віднесені до ашелю, перехідного етапу від ашелю до мустьє чи до мустьєрської доби. Вже тепер можна простежити два хронологічних етапи фації Лебенштедт: пізньоашельський та перехідний до мустьє або мустьєрський.

Деякі комплекси варіанту ашель двобічний не входять до фації Лебенштедт: Бечов II в Чехословаччині, Штейнхейм, Янсен в ФРН та деякі інші.

Певну різноманітність і досить мозаїчну картину, яку дає ашель Центральної Європи, неможливо звести до двох-трьох груп пам'яток. Загалом він значно відрізняється від ашелю західної частини континенту. Його своєрідність полягає в тому, що:

1) переважають індустрії без рубил, починаючи з гюнцу і до рісса. Лише в ріссі з'являються комплекси з рубилами. Примітно, що ці пам'ятки частіше розташовані в західній частині регіону (ФРН, НДР, захід Чехословаччини). Кількість комплексів з рубилами зменшується у східному напрямку;

2) ашельські комплекси регіону, зокрема Чехословаччини, Балкан, Закарпаття, збагачені олдувайськими типами знарядь, які в більшості випадків існують до рісса;

3) індустрії без рубил неоднорідні в рамках варіанту ашель однобічний. Домінує Карпатська фація, підпорядковане положення займають пам'ятки типічного клектону;

4) пам'ятки ашелю без рубил, за винятком клектонських комплексів НДР та ФРН, відрізняються від клектону Англії та Франції. Першим властива леваллуазька основа, багато чопперів, колунів, сікачів у поєднанні з стандартизованими скреблами і ножами чи специфічний набір мікроінвентаря (мікроіндустрії); іншим — численні примітивні, невиразні знаряддя на відщеплах, нечисленні і атипові чоппери або чоппери-нуклеуси, відсутність інших рубаючих інструментів. Леваллуазька техніка не простежується;

5) пам'ятки ашелю двобічного в Центральній Європі досить однорідні (фація Лебенштедт) і були розповсюджені головним чином в пізньому ашелі на заході регіону. Більш давні достовірні пам'ятки з рубилами практично невідомі.

В Західній Європі, навпаки, дуже рано (з гюнц-мінделя) з'являються комплекси з чопперами, проторубилами, класичними рубилами і колунами (ашель африканський). Ашельські комплекси без рубил простежуються пізніше (десь з міндель-ріссу) і представлені клектонськими, мікролітичними тейякоїдними індустріями, або специфічними пам'ятками типу евенос.

Співвідношення ашелю Центральної і Східної Європи поки що важко встановити через нечисленність, невиразність або погану геологічну обгрунтованість комплексів у східній частині континенту. Простежуються певні зв'язки між фацією Лебенштедт і пізньоашельським комплексом Житомирської стоянки⁴¹, мікрозубчастими індустріями Центральної Європи та деякими схожими (більш пізнішими) комплексами Молдавії (нижній шар Вихватинців) та Подністров'я (Дубосари).

В ашелі центральноєвропейського регіону можна виділити західну частину, де переважають комплекси з рубилами, і східну, де кількість їх зменшується (вони практично не трапляються в ранньому та середньому ашелі). Відкрито комплекси з майже однаковим числом атипових рубил, проторубил і чопперів (Бечов IV, рісські комплекси Королевого). Більшість пам'яток ашельського часу утворюють у Центральній Європі територію поширення індустрій без рубил. І лише західна частина регіону, переважно з ріссу, тяжіє до західноєвропейського ареалу.

Слід зазначити, що взаємопроникнення і взаємовплив різних традицій активізувався у ріссі, який став переломним періодом у ранньому палеоліті Центральної Європи. В цей час відбувається перехід від ашелю до мустье, причому процес проходить нерівномірно, свідченням чого є співіснування різноманітних індустрій: пізньоашельських, перехідного типу і ранньомустьєрських. У ріссі з'являються перші мустьєрські комплекси (Рейндален V шар; Хунас, можливо, інші).

Багато ашельських індустрій Центральної Європи мають давні генетичні корені. Культурно-хронологічний поділ ашельських пам'яток дав змогу накреслити схему генезису найдавніших індустрій (рис. 3).

1. Пам'ятки ашелю однобічного походять з Олдувайських комплексів Східної Африки і півдня Європи. В Закарпатті, Чехословаччині, на Балканах простежується тривале існування і повільний розвиток цих традицій аж до ріссу. Пам'ятки ашелю однобічного переросли в мустье звичайне. В рамках Карпатської фації з пізньоашельських комплексів розвинулись однобічні леваллуазькі мустьєрські індустрії Закарпаття та Чехословаччини. Пам'ятки Карпатської фації яскраво виражені і домінують у даному регіоні.

2. Мікроашель розвинувся з давніх мікрокомплексів у Східній Африці (Шунгура, Омо, Кообі Фора) і Середземномор'ї (Валлоне, Ізернія, Соляк, Салле?) і став підосновою мікромустье Центральної Європи (Таубах, Кульна, Тата та ін.).

3. Найдавніші уламкові індустрії (Шунгура) продовжують існувати в ашельських комплексах Королевого, де трапилось багато уламків та плоских фрагментів каменю.

4. Можливо, з «відщепових» індустрій Східної Африки (Омо, Карарі) сформувався західноєвропейський клектон. Можна припустити, що існування цих традицій фіксується у VIII шарі Королевого (гюнц).

5. Пам'ятки ашелю двобічного не мають таких давніх генетичних зв'язків. Вони з'являються у регіоні в міндель-ріссі, а більшість — у ріссі. Ашель з рубилами сформувався не на місцевій основі, він пов'язаний з класичним ашелем Західної Європи (хоча має свої особливості) і відомий у Центральній Європі вже розвинутим. З пізньоашель-

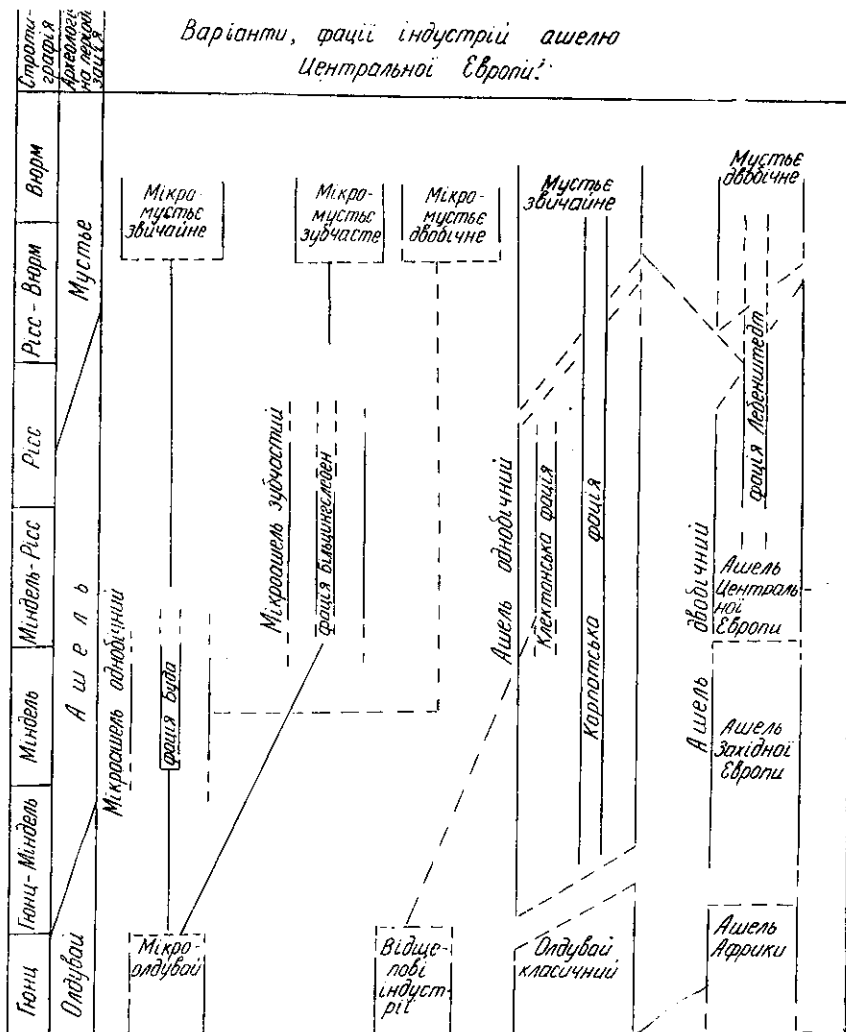

Рис. 3. Генезис найдавніших домустьєрських індустрій Центральної Європи.

ських комплексів з рубилами, як вважають, розвинувся центрально-європейський мікок і, можливо, муст'є звичайне з леваллуазькою традицією.

Можна попередньо накреслити напрямки і час початкового заселення Європи і центральної частини континенту. Це був тривалий, багаторазовий і різнонаправлений процес. Освоєння європейського континенту відбувалось на різних етапах становлення суспільства, починаючи з олдувая, і проходило у багатьох напрямках: через Піреней, Апенніни, Балкани, Малу Азію. Простежується кілька хвиль заселення Європи з Африки.

Перша хвиля — олдувайська і мікроолдувайська. Період — гюнц (близько 1 млн. років). Серед достовірних пам'яток — Валлоне⁴², Соляк⁴³ у Франції, Шандалья в Югославії, Бечов I, III шар у Чехословаччині, VIII шар Королевого на Закарпатті. Галькові вироби виявлені в Іспанії, Португалії, Італії, але вони поки що недостатньо вивчені. Таким чином, різні частини континенту заселялися майже одночасно носіями олдувайських і мікроолдувайських традицій. Причому освоєний був не тільки південь Європи, а й північніші райони. Заселення відбувалось в ашельський час, оскільки в Африці вже існували пам'ятки з рубилами.

Друга хвиля — ашельська (з рубілами). Час — гюнц-міндель (700 тис. років). Найдавніші комплекси з рубілами з'являються у Франції в гюнц-мінделі і згодом поширюються по всій Західній Європі. У центральній частині вони з'являються значно пізніше — поодинокі в міндель-ріссі, основна маса — у ріссі.

Очевидно, була ще одна хвиля (мікроашельська), але найвірогідніше, що ці пам'ятки сформувалися на місцевому ґрунті. Можливе й окреме проникнення «відщепових» індустрій, які були витіснені в цілому на північ континенту (клектон).

Таким чином, вже в ашелі практично вся територія Західної і Центральної Європи (північний кордон — Англія, Балтійське узбережжя) була заселена первісними колективами. Розвиток багатьох ашельських та особливо мустьєрських індустрій відбувався переважно на місцевій основі.

В. И. СИТЛИВЫЙ

Ашельская эпоха в Центральной Европе

Резюме

В настоящее время в Центральной Европе известно большое количество домустьерских памятников, которые обнаружены на территории Чехословакии, Венгрии, ГДР, ФРГ, Румынии, Греции, Югославии и СССР (Закарпатье) и охватывают время от гюнца до рисса. На основе схемы локального подразделения раннепалеолитических комплексов, выработанной В. Н. Гладилиным (вариант — фация — тип), и с учетом особенности локального проявления ашельских индустрий сделана попытка расчленения ашеля Центральной Европы. В ашельскую эпоху в регионе выделены памятники: 1) по технико-типологическим характеристикам близкие олдувайским, что является переживанием олдувайских традиций в ашеле; 2) варианта ашеля одностороннего; 3) варианта микроашеля одностороннего; 4) варианта микроашеля зубчатого; 5) варианта ашеля двустороннего. Варианты индустрий делятся, в свою очередь, на соответствующие фации (Карпатскую, Клектонскую, Буда, Бильцингслебен, Лебенштедт) и типы индустрий. Прослежено, что уже в риссе появляются комплексы переходного типа от ашеля к мустье и раннемустьерские. Культурно-хронологическое подразделение ашельских памятников позволило наметить генезис древнейших индустрий, а также время и пути первоначального заселения Европы.

¹ Борисковский П. И. Очерки по палеолиту Центральной и Юго-Восточной Европы. — СА, 1957, т. 27, ч. 1, с. 29—70; Bosinski G. Die mittelpaläolithischen Funde im Westlichen Mitteleuropa. — Fundamenta, 1967, NA/4, S. 206; Valoch K. Evolution of the Palaeolithik in Central and Eastern Europe. — СА, 1968, N 9, с. 351—390; Schwabedissen H. Zur Verbreitung der Faustkeile in Mitteleuropa. — Fundamenta, 1970, NA/2, S. 61—98.

² Bordes F. Le Paléolithique dans le monde. — Paris, 1968, p. 58—70.

³ Bosinski G. The transition Lower/Middle Palaeolithik in Northwestern Germany. — In: The Transition from Lower to Middle Palaeolithik and the Origin of Modern Man. — Oxford, 1982, p. 165.

⁴ Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — Киев, 1976, с. 92—128; Гладилин В. Н. Принципы и критерии локального подразделения раннего палеолита. — В кн.: Первобытная археология — поиски и находки. Киев, 1980, с. 21—38.

⁵ Гладилин В. Н. Принципы и критерии локального подразделения раннего палеолита, с. 31—34; Гладилин В. Н. Ранний палеолит. — Археология Украинской ССР. Т. 1: Первобытная археология. — Киев, 1985, с. 12—28.

⁶ Гладилин В. М. Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи. — Археологія, 1980, № 40, с. 30; Ситливый В. И. К вопросу выделения локальных вариантов в ашеле Центральной Европы. — Проблемы исследования каменного века Евразии. — Красноярск, 1984, с. 83.

⁷ Fridrich J. The first industries from Eastern and South-Eastern Central Europe. — In: Les premiers industries en Europe. Nice, 1976, p. 8—24.

⁸ Valoch K. Prvni staropaleolithick valounov industrie z jizni Moravy. — AR, 1977, № 29, s. 481—486.

⁹ Malez M. Excavation of the Villafranchian Site Sandalja I near Pula (Yugoslavia). — In: Les premiers industries en Europe. — Nice, 1976, p. 104—124.

¹⁰ Dicu P. Descoperiri Atribute Paleoliticului inferior pe cursul Mijlociului al Argesului (Jud. Arges). — Studii si Cercetari de Istorie Veche, 1972, 23, N 2, p. 223—234; Dicu P. Noi descoperiri de unele Atribute Paleoliticului Inferior pe cursul Mediu al Argesului. — Ibid., 1973, 24, N 4, p. 665—668.

¹¹ Wagner E. Ein Jagdplatz des Homo erectus in mittelpleistozanen Travertin in Stuttgart—Bad Connstatt. — Germania, 1984, 62, N 2, s. 229—267.

- ¹² Гладиллин В. Н. Ранний палеолит, с. 26.
- ¹³ Fejfar O. Human remains from the Early Pleistocene in Czechoslovakia. — CA, 1969, N 10/2—3, p. 170—173; Fejfar O. The early Paleolithic locality at Przeletice near Prague: New investigation results. — CA, 1976, p. 351—366; Fridrich J. Staropaleolitická industrie staropleistocenního stáří v Przeleticích, okres Prahavýchod. — AR, 1972, № 30, s. 241—248; Fridrich J. The first industries from Eastern and South-Eastern Central Europe, p. 8—24; Valoch K. Nove poznatky o paleolitu v Ceskoslovensku. — Sbornik prací filozof. facul. Brnenské univ., 1977—1978, N E, s. 7—8.
- ¹⁴ Fridrich J. The first industries from Eastern and South-Eastern Central Europe, p. 8—24.
- ¹⁵ Ситливий В. І. Пам'ятки раннього палеоліту Закарпаття. — В кн.: Матеріали до зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. К., 1984, вип. 1, с. 35.
- ¹⁶ Гладиллин В. Н. Ранний палеолит, с. 26.
- ¹⁷ Prosek F., Lozek V. Stratigraphische Übersicht des tschechoslowakischen Quartars. — EG, 1957, № 8, s. 37—90; Zebera K. Die ältesten Denkmäler menschlichen Arbeit in Böhmen. — Rosprawy ustredniho ustavy geologickeho, 1969, № 34, s. 3—78; Fridrich J. Stredopaleolitické osídlení Cech. — Praha, 1982, c. 77—78, 87—91.
- ¹⁸ Friedrich J. Stredopaleolitické osídlení Cech, p. 82—84.
- ¹⁹ Ibid., p. 45—70.
- ²⁰ Toepfer V. Das Clatonien im Saale—Mittellelbegebiet. — JMV, 1968, № 57, s. 1—26; Muller-Beck H. Zum Problem der faustkeilfreien altpalaolithischen Industrien in Mitteleuropa. — EAZ, 1977, № 1, S. 44.
- ²¹ Toepfer V. Das Clatonien im Saale-Mittellelbegebiet, S. 1—26.
- ²² Weber T. Clactonienfunde von Memleben, Kr. Nebra. — Ausgrabungen und Funde, 1977, Bd. 22, 5, S. 196—199.
- ²³ Schwabedissen H. State of research on the Quaternary of the FRG: Archaeological research. 1. Palaeolithic and Mesolithic periods. — EG, 1973, Bd. 23/24, p. 345—346.
- ²⁴ Vertes L. Typology of the Buda—Industry, pebble—tool industry from the Hungarian Palaeolithic. — Quaternaria, 1965, N 7, p. 185—195; Kretzoi M., Vertes L. Upper Biharian (Intermindel) pebbleindustry occupation site in Western Hungary. — CA, 1965, № 6, p. 74—87.
- ²⁵ Kretzoi M., Vertes L. Op. cit., p. 74—80.
- ²⁶ Mania D. Die altpalaolithische Travertinfundstelle von Bilzingsleben Kr. Artern. — EAZ, 1977, № 1, S. 25—39; Mania D., Vlcek E. Altpalaolithische Funde mit Homo erectus von Bilzingsleben (DDR). — AR, 1977, N 29, S. 603—616.
- ²⁷ Lumley H. Cultural evolution in France in its Palaeoecological Setting during the Middle Pleistocene. — After the Australopithecines, 1975, p. 773—780.
- ²⁸ Анистюкки Н. К., Кергару Н. А. Грот Выхватинцы и проблема домустьерских памятников Молдавии. — В кн.: Проблемы антропологии Молдавии. Кишинев, 1982, с. 120—133.
- ²⁹ Bosinski G. L'Acheuleen en Europe Centrale du Nord. — Nice, 1976, p. 52, 59.
- ³⁰ Luttrupp A., Bosinski G. Der altsteinzeitliche Fundplatz Reutersruh bei Zeigenthal in Hessen. — Fundamenta, 1971, N A/6, S. 8—25.
- ³¹ Bosinski G. L'Acheuleen en Europe Centrale du Nord, p. 59.
- ³² Tode A. Die Untersuchung der palaolithischen Freilandstation von Salzgitter—Lebenstedt. — EG, 1953, № 3, S. 144—215; Tode A. Der altsteinzeitliche Fundplatz Salzgitter—Lebenstedt. — Köln, Wien, Böhlau, 1982, S. 1—50.
- ³³ Vries H. Radiocarbon dates for Upper Eem and Wurm—Interstadial samples. — EG, 1958, N 9, p. 14; Grote K. Die Grabung 1977 in der mittelpalaolithischen Freilandstation Salzgitter—Lebenstedt. — AK, 1978, № 8, S. 155—162.
- ³⁴ Bosinski G. L'Acheuleen on Europe Centrale du Nord, p. 52; Bosinski G. The transition Lower / Middle Palaeolithik in Northwestern Germany, p. 166.
- ³⁵ Bosinski G. Die mittelpalaolithischen Funde im Westlichen Mitteleuropa, S. 103—104.
- ³⁶ Toepfer V. Das Acheuleen auf dem Boden der Deutschen Demokratischen Republik. — Anthropologie, 1981, N 19/1, S. 55—77.
- ³⁷ Bosinski G. The transition Lower/Middle Palaeolithik in Northwestern Germany, p. 1866.
- ³⁸ Bosinski G. L'Acheuleen en Europe Centrale du Nord, p. 55, 59.
- ³⁹ Grahmann R. The lower palaolithic site of Markkleeberg and other comparable localities near Leipzig. — TAPS, 1955, N 45, p. 509—687; Baumann H., Mania D., Toepfer V., Eismann L. Die palaolithischen Funde von Markkleeberg bei Leipzig. — Berlin, 1983, S. 280.
- ⁴⁰ Bosinski G. Die mittelpalaolithischen Funde im Westlichen Mitteleuropa, S. 152.
- ⁴¹ Гладиллин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы, с. 146.
- ⁴² Lumley H. Op. cit., p. 748—752.
- ⁴³ Bonifay E., Bonifay M. Les inedits de la prehistoire Auvergnate. — Musee Bargoin, 1983, p. 90—104.